KAVRAMLAR VE KURAMLAR
-Din Bilimleri-

Baş Editör
M. Nesim Doru-Kamuran Gökdağ

Cilt Editörleri
Kamuran Gökdağ
Sıracettin Aslan
Ahmet Ceylan
Nadir Edelbi

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları

Kavramlar ve Kuramlar
Din Bilimleri

Baş Editör
M. Nesim Doru-Kamuran Gökdağ

Cilt Editörleri
Kamuran Gökdağ
Sıracettin Aslan
Ahmet Ceylan
Nadir Edelbi

İç Düzen ve Kapak Tasarım
Abdullah Özgür Oral

Matbaa Sertifika No: 44676

Birinci Baskı
Aralık 2020
Mardin

ISBN
978-605-4202-63-8

Baskı-Cilt
Mardin Sesi Gazetecilik Matbaacılık Yayıncılık
Amb. Dağ. San. ve Tic. Ltd. Şti.
0482 213 16 56 - 212 11 58

Copyright© Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları
Mardin Artuklu Üniversitesi, Artuklu Yerleşkesi, Diyarbakır Yolu
Artuklu / Mardin
Tel : +90 482 2134002 • Fax : +90 482 2134004
web : www.artuklu.edu.tr

Yayımlanan yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu eser GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın katkılarıyla basılmıştır.

İÇİNDEKİLER

KUR'AN VE YORUMU

Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Hasır Üslubunun Rolü (Keşşâf Örneği)
Hüseyin Zamur 3

Kur'an İlimlerine Ait Bir Kavram Olarak Neshin İşârî Yorumu
Mehmet Selim Ayday 21

مفهوم القراءات وأثره في تنوع المعاني والدلالات
إسراء محمود عيد 41

وظائف الحوار في بناء قصة يوسف عليه السلام في القرآن الكريم حوارات الضغط النفسي والكيد نموذجاً
Mohamad Turkey 71

المرأة ودورها في الحياة وفق المنظور القرآني
عبد السلام يوسف 93

تأويلُ النصِّ القرآنيِّ مقاربةٌ تداوليّةٌ
عامر خليل الجرّاح 113

HADİS VE SÜNNET

Kırık Cam Teorisi Bağlamında Hz. Peygamberin Rivayetleri
Ali Çelik 131

Dinî Değeri Açısından Dindarlık Kriterinin Kavramsal Bir İfadesi Olarak Bid'at ve Sünnet-i Hasene Terkîbi Üzerine Bir Sorgulama
Hasan Peker 147

Dinî İlimlerde Ortak Bir Kavram Olan Mu'cem'in Hadis Tasnif Tarihindeki Yaygın Karşılığı: Ebû Ya'lâ'nın Mu'cem'i Örneği
Nurullah Agitoğlu 183

أثر المفاهيم الخاطئة على الدين وطرق تصويبها في ضوء السنة النبوية
أيمن جاسم محمد الدوري 193

معالم الاتفاق والافتراق بين الصحابة في مفاهيم التأسي والامتثال والطاعة والتقليد
M. Kamel Karabelli 225

FIKIH VE METODOLOJİSİ

Nevevî'nin Şafiî Mezhebi İçindeki Konumuna ve Yazdığı Eserlerin Etkinliğine Dair Bir İnceleme
Taha Nas 271

Fıkıh Usûlü Açısından Geleneksel Sünnet Anlayışına Farklı Bir Bakış
Hasan Maçin 289

اللسانيات التداولية وعلم أصول الفقه: مداخل التفاعل والتقاطع
عبد العالي المتقي 319

عرض السنة على المصادر الأخرى: دراسة مفاهيمية
عبد العزيز محمد الخلف 343

KELAM VE SİYASET

مفهوم الكسب الإنساني وحدوده – دراسة بين دلالات النصوص القرآنية والفهوم الكلامية
حسن الخطاف 375
مفهوم الأمانة بين التكليف والأخلاق (دراسة في الدلالات القرآنية)
إبراهيم الديبو 497
العلاقات الدولية في الفكر السياسي الاسلامي
Mohamad Rashid 413
Gelişen Kentler, Değişen Din: Geleneksel Dindarlıktan Kent Dindarlığına
Mehmet Tan & Mehmet Tayanç 453
مدخل إلى مسألة الإصلاح الديني وتفكيكها في السياق التاريخي والمعرفي
Metin Şerifoğlu 465

DİN VE TOPLUM

Zincîreya Tecelliya di Baweriya Yarsanan da: Mînaka Hecî Begteş
Shahab Vali 487
Evanjelistlerin Teo-Politik Faaliyetlerinde Kullandıkları Dini Unsurlar
Tuğba Atabay 515
Takrîbü'l-Mezâhib Kavramı: Temel İlke ve Esasları
Ramazan Tarik 525
Emirlikler, Şeyhler, Seydalar ve Kanaat Önderleri: Ardıl Kültürel Kurumlar ve Toplumsal Dönüşüm
Deniz Aşkın 543
Tarihu'l Zuknînî ve Bölgede Yaşanan Olaylara Müellifin Bakışı
Cuma Karan 559

DİN DİLİ

Çocukta Din Algısı ve Din Dili
Ahmet Çın 577
مفهوم تدريس الثقافة الإسلاميَّة في برامج تعليم اللُّغة العربيَّة بوصفها لغة ثانية
Mohamad Hamido 595
Şair Süleyman El-İsa'nın Çocuk Şiirinde Annenin İmajı
Mohamad Alahmad 621
Din Bilimlerinde Kavramların Oluşum Mantığı ve Tarihsel Arkaplanı: Arap Grameri Örneği
Rıfat Akbaş 643
Ankāu Muğrib'de Halîfe ve İmâm Kavramları
Zeliha Öteleş 655

Metin

Kur'an İlimlerine Ait Bir Kavram Olarak Neshin İşârî Yorumu

Mehmet Selim Ayday*

Giriş

Kur'an ilimleri içerisinde en çok tartışılan konulardan biri hiç şüphesiz nesh konusudur. Bu konu İslâmî ilimler içinde hem tefsirin hem de fıkhın ortak konusu olarak pek çok çalışmada ele alınmıştır. Ancak bu kavramın mutasavvıflarca nasıl ele alındığı ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Hicrî ilk asırlarda neshin tanımı ve kapsamı üzerinde tartışmalar yaşanırken, hicrî 4. asırdan itibaren ise Kur'an'daki varlığı üzerinde çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Neshe getirilen farklı tanımlamalar onun kapsamını da belirlemiştir. Bu yüzden mensuh sayılan âyetlerin sayısı da sürekli tartışılan konulardan biri olmuştur. Neshi, şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir hüküm tarafından kaldırılması olarak tarif edenler olduğu gibi, mutlakın takyid, âmmın tahsis, mücmelin beyân edilmesi[1] veya ilk emrin müddetinin sona ermesini beyân etmek şeklinde tarif edenler de olmuştur.[2] Yine aynı şekilde nesh, bir nassın hükmünün iptali olarak tanımlandığı gibi, tahsis olarak da değerlendirilmiştir. Usulcülerin ve fıkıhçıların neshe farklı tanımlamalar getirmesinin yanında mutasavvıflar da çoğu zaman yukarıda sözü edilen neshin zâhirî anlamını inkâr etmeden neshe çok farklı anlamlar yüklemişlerdir. Bu çalışmada sadece mutasavvıfların değil aynı zamanda Şiî-Bâtınî-İsmâilî grupların da neshe getirdikleri anlamlar ele alınacaktır.

Neshe dair tartışmaların ne zaman başladığı ile ilgili olarak da belli bir zaman dilimini tayin etmek oldukça zordur. Ancak ilk tam tefsir olarak kabul edilen Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) telif

* Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı. e-posta: selimayday@hotmail.com

1 Ebû İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî usûli'ş-şeria*, thk. İbrâhîm Ramazan, 3. bs., Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1997, 3, 98-100.

2 Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (y.y, t.y), 4, 59.

ettiği tefsirde bu konunun ele alınmış olmasına bakılarak,[3] meselenin hicri ilk asırlardan itibaren gündemde olduğu iddia edilebilir. Öte yandan Fıkıh ve tefsir gibi ilimlerde önemli bir yer tutan nesh konusu ile ilgili Katâde (öl. 118/736), Zührî (öl. 124/742), Atâ el-Horasânî (öl. 135/757), Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767), Ebû Ali el-Mervezî (öl. 159/775), Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 223/838) ve daha pek çok âlim müstakil eserler telif etmişlerdir.[4] Bu konu ile ilgili klasik döneme ait literatür incelendiğinde ilk asırlardan itibaren âlimlerin büyük çoğunluğunun Kur'an'da neshin varlığını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak neshin kapsamı ile ilgili tartışmalar her dönemde varlığını muhafaza etmiştir. Çağdaş dönemdeki literatür incelendiğinde ise Kur'an'da neshin varlığı değil de daha çok yokluğunun tartışıldığı ve buna dair eserler telif edildiği görülmektedir.[5]

Asıl konumuz neshe getirilen işârî yorumlar olduğu için nesih ile ilgili tartışmaların ayrıntılarına çok fazla girilmeden sadece ihtilaflara ve farklı tanımlamalara değinilecek daha sonra mutasavvıfların konu ile ilgili yaklaşımları serdedilecektir.

Neshin Anlamı

Sözlük anlamı itibarıyla izâle etmek, gidermek, yok etmek, nakletmek, aktarmak vb. manalara gelen نسخ kök harflerinden türeyen nesh[6] ıstılahta "şer'î bir hükmün daha sonra gelen başka şer'î bir hüküm ile ortadan kaldırılması" olarak tarif edilmiştir.[7] Âlimler şer'î bir hükmün kaldırılıp yerine yenisinin getirilmesi anlamındaki neshin pek çok hikmetini dile getirmiştir. Âyetlerin sebeb-i nüzulleri incelendiğinde, yaklaşık 23 yıl süren vahiy sürecinde âyetlerin olaylara ve olgulara bağlı olarak indiği görülmektedir. Dolayısıyla neshin varlığını kabul edenler, nesh ile, Müslümanların teşrî' tarihi boyunca içinden geçtikleri durumlara bağlı olarak zor gelen bir hükmün daha kolayı ile değiştirilmesi, Allah'ın kullarına olan rahmetinin bir neticesi veya müminlerin çeşitli sınamalardan geçirilmesi sonucunda içinde bulundukları duruma şükretmelerinin sağlanması gibi amaçların güdüldü-

---

3 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman,* Beyrût: Müessesetü't-Tarih'i'l-Arabî, 2002, 1, 129.

4 Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008, 151.

5 İsmail Çalışkan, *Tefsir Usûlü,* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, 144.

6 Mecdüddin Muhammed b .Yakub Firûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. Abdülalîm et-Tahâvî, Kahire: Meclisü'l-Ala li'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1992, 5, 44.

7 eş-Şâtıbî, *Muvâfakât*, 3, 98-99.

ğünü ileri sürmüşlerdir.[8] Literatürde neshin aklen ve şeran caiz olup olmadığı tartışıldığı gibi bunun pratikte vâki‘ olup olmadığı da tartışılmıştır. Bu tartışmalar, şu anda elde mevcut mushafta neshedilen âyet olup olmadığı noktasında düğümlenmiştir. Neshi kabul edenler neshin varlığını şu âyetlere dayandırmaktadırlar:

مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا اَوْ مِثْلِهَا اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir.”[9]

يَمْحُوا اللّٰهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ

“Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı onun yanındadır.”[10]

وَإِذَا بَدَّلْنَا اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍ وَاللّٰهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنزلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لا يَعْلَمُونَ

“Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- ‘Sen ancak bir iftiracısın’ dediler. Hayır; onların çoğu bilmezler.”[11]

Yukarıdaki âyetlerden sadece Bakara sûresi 2/106. âyetin Medenî, diğer ikisinin Mekkî olduğu görülür. Neshin terim anlamıyla şer‘î hükümlerle ilgili olduğu, hükümlerin de Medine döneminde konulduğu dolayısıyla Ra‘d ve Nahl sûrelerindeki âyetlerin aslında nesh ile ilgili olmadığı da iddia edilmiştir.[12] Ayrıca Bakara sûresi 2/106. âyette yer alan “âyet” ifadesinin tekil olarak kullanıldığında peygamberliğin ispatı olan mucize anlamında kullanıldığı, dolayısıyla peygamberlik ile ilgisi bakımında “risâlet” anlamına da geldiği ve bununla Hz. Peygamber risâletinin Hz. Musa’nın risâletini nesh ettiği şeklinde değerlendirenler de olmuştur. Zira âyetin bağlamı kıblenin tahvilidir. Yahudiler de bu değişiklik ile ilgili olarak Müslümanlara dil uzattıkları için Allah bir risâletin yerine başka bir risâleti gönderebileceğini bildirmiştir.[13]

İslâm’ın ilk asırlarında Kur’an’da neshin varlığı neredeyse herkes tarafından kabul edilmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi neshe farklı anlamların yüklenmesi mensuh âyetlerin sayısında da

---

8 Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân fî ulûmi’l-Kur’an*, thk. Ahmet b. Ali, Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 2017, 1-2, 530-532.

9 el-Bakara, 2/106.

10 er-Ra‘d, 13/39.

11 en-Nahl, 16/101.

12 M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016, 1, 136; Şimşek, *Hayat Kaynağı*, 2, 83,183.

13 Şimşek, *Hayat Kaynağı*, 136-140.

farklılıkların oluşmasına sebep olmuştur. Şâtıbî'ye (öl. 790/1388) göre şer'î bir nassın hükmünün daha sonra gelen başka bir şer'î nass ile kaldırılmasına nesh anlamını yükleyenlerin yanında, mutlakın takyid edilmesine, âmm bir lafzın tahsisine ve müphem ve mücmelin beyanına da nesh anlamını takdir edenler olmuştur.[14] Bu nedenle neshedilen âyet sayısının beş yüz olduğunu söyleyen âlimler olduğu gibi yirmi[15] veya sadece beş tane olduğunu söyleyenler de olmuştur.[16] Mensuh âyetlerin sayısı ile ilgili tarihi bir seyir takip edildiğinde çağdaş döneme yaklaşıldıkça mensuh olarak addedilen âyet sayısının azaldığı gözden kaçmamaktadır. Bu dönemde de nesh konusu tartışılmaya devam etmiş ancak bu tartışmalarda neshin, Kur'an'da mevcut olmadığı tezini işleyenlerin sayısının gittikçe arttığı görülmektedir. Kuşkusuz bunun sebepleri arasında iletişim araçlarının çoğalması, asıl kaynakların pek çoğunun çeşitli dillere tercüme edilmesi, bu tür sadece mütehassıslarca tartışılması, konuşulması gereken ilmî konuların kitle iletişim araçları yoluyla halka açık platformlarda ele alınması,[17] gazete köşe yazılarında bu tür konularla ilgili sorulan sorulara ilahiyatçıların cevap vermesi,[18] kişisel web sayfaları ile blogların açılması[19] vb. daha pek çok sebep gösterilebilir. Hem kişisel web sitesi olan hem de bir gazete de köşe yazıları yazan Süleyman Ateş, neshi, sadece Hz. Peygamber'e tamamen unutturulmuş ve unutturulan âyetlerin yerine yenilerinin getirilmesi şeklinde anlarken neshin diğer çeşitlerini ise Allah'ın kitabına iftira olarak değerlendirmektedir.[20] Nesh ile ilgili şimdiye kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda genellikle neshin Kur'an ilimleri alanında ne anlam ifade ettiği ve neshin çeşitleri ele alınmıştır. Aynı zamanda ilk dönemlerden itibaren neshi kabul edenler ile inkâr edenlerin görüşleri de detaylı bir şekilde bu çalışmalarda ele alınmıştır.[21]

---

14 eş-Şâtıbî, *Muvâfakât*, 3, 98-100.

15 Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Suudi Arabistan: Vezâretü'ş-şüûni'l-İslamiyye ve'l-evkâf ve'd-da've ve'l-irşâd, t.y, 3, 68.

16 Ahmed b. Abdirrahîm Dihlevî Şah Veliyyullah, *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr,* Dimaşk: Dârü'l-gavsânî li'd-dirâsâti'l-Kur'ânî, 2008, 68.

17 Mehmet Okuyan, "Kur'an'da Nesih Mensuh Ayetler" *YouTube,* https://www.youtube.com/watch?v=gmSwkqTBKfk.(erişim tarihi: 05.07.2020); Veysel Güllüce, "Nesh (Nesih) Ne Demektir?", SorularlaİslamiyetErişim tarihi: 05.07.2020).

18 Süleyman Ateş, "Kur'ân'da birbirini hükümsüz bırakan hiçbir ayet yoktur", *Gazetevatan*, http://www.gazetevatan.com/suleyman-ates-65591-yazar-yazisi-kur--n-da-birbirini-hukumsuz-birakan-hicbir-ayet-yoktur/.[Erişim tarihi: 05.07.2020]

19 Süleyman Ateş, "Nesih Nedir?",http://www.suleymanates.com /index.php? option=com content&view=article&id=13&Itemid=38. [Erişim tarihi: 05.07.2020]

20 Süleyman Ateş, *Kur'ân'da Nesh Meselesi* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996), 21.

21 Neshin tarih boyunca nasıl anlaşıldığı ve ne şekilde ele alındığı ile ilgili olarak şu önemli çalışmaya bkz. Selim Türcan, *Neshin Problematik Tarihi* (Ankara: OTTO, 2017).

Daha önce de ifade edildiği gibi tarih boyunca neshi yukarıda tanımlanan şekilde tamamen reddedenlerin yanında ona farklı manalar yükleyenler de olmuştur. Mu'tezilî bir âlim olan Ebû Müslim el-İsfahânî (öl. 322/934) Kur'an'a, bâtılın ne önünden ne ardından yol bulabileceğini ifade eden âyete (Fussılet 41/42) dayanarak neshi kabul etmemiştir. Ona göre neshi kabul etmek, Kur'an'ın hükmünün iptal edilmesi anlamına gelir.[22] Neshin gerçekleştiği ileri sürülen âyetleri ise uzlaştırmaya çalışmış, mensuh olduğu ileri sürülen âyetlerde nesh değil, hükmün kapsamını daraltma anlamında tahsis bulunduğu tezini savunmuştur.[23] Ona göre nesh ile ilişkilendirilen Bakara sûresi 2/106. âyette geçen nesh ifadesi Tevrât ve İncil gibi önceki kutsal kitaplarda yer alan şer'î ahkamın değiştirildiğine işarettir.[24] Zâhirî mezhebinin kurucusu İbn Hazm ise neshi reddetmemekle birlikte onu beyânın bir çeşidi olarak değerlendirmektedir. Ona göre her nesh beyândır, ancak her beyân nesh değildir. Yine ona göre nâsih olarak değerlendirilen şer'î nass aslında önceki nassın hükmünün sona erdiğini beyan eder.[25] Mutasavvıflar ise neshe çok daha farklı anlamlar yüklemektedirler. Onların, daha çok ahlakî erdemler çerçevesinde anlamlar yükledikleri neshin, şeriattaki anlamını inkâr etmedikleri de gözden kaçmamaktadır. Şiâ'ya mensup bazı müfessirler neshi masum imamlar teorisi ile ilişkilendirirken Bâtınî-İsmâilî gruplar ise neshi kendi nazarî düşüncelerine uygun olarak natık veya vasi düşüncesi ile yorumlamaktadırlar.

Tasavvufi Tefsirlerde Neshe Getirilen İşârî Yorumlar

İlk tasavvufî tefsirin kimin tarafından yazıldığı tartışmalı olsa da bu konu ile ilgili bazı bilgilere yer vermek kronolojiyi takip etmemize yardımcı olacaktır. Tefsir tarihinde ilk işârî tefsir yazan sûfînin Hasan Basrî (öl. 110/728) olduğu kaydedilmektedir. Onun bizzat telif ettiği bir tefsiri elimizde mevcut değildir ancak görüşleri çeşitli tefsirlerden derlenmiş ve iki cilt halinde basılmıştır.[26] Yazma halinde elde mevcut ilk işârî tefsirin ise İmam Cafer Sâdık'a (öl. 148/765) nispet

---

22 Abdurrahman Çetin, "Nesih", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2006), 32/580.

23 Lütfullah Cebeci, "Ebû Müslim el-İsfahânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2000, 22, 509; Mustafa Öztürk, "Tefsir Tarihinde Özgünlüğün Adı: Ebû Muslim el-İsfahânî", *İslâmiyât* 6/2 (2003), 127.

24 Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî, *Mültakatu câmi'i't-te'vîl li-muhkemi't-tenzîl*, thk. Saîd el-Ensârî, Kalküta: Matbaatü'l-Belâğ, 1921, 9.

25 İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 4, 59-60.

26 Hasan Basrî, *Tefsîrü'l-Hasani'l-Basrî*, thk. Muhammed Abdurrahim, 2 cilt, Kahire: Dârü'l-Hadîs, t.y.

edilen tefsir olduğu ileri sürülmektedir.[27] Sehl b. Abdillah et-Tüsterî'nin (öl. 283/896) yazdığı *Tefsîru'l-Kur'an* adlı eseri de ilk yazılan işârî tefsirlerden sayılmaktadır. Bu tefsirlerden Tüsterî ile Cafer Sâdık'a nispet edilenler incelendiğinde Bakara sûresinde yer alan nesh ile ilgili 106. âyete gerek zâhirî gerekse işârî herhangi bir yorum getirmedikleri görülmektedir. Ancak Hasan Basrî'nin adına derlenen tefsir incelendiğinde Bakara sûresi 2/106. âyetin tefsirinde, nesh ile ilişkisini ifade eden sadece bir rivâyetin yer aldığı görülmektedir.[28] وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ "Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zatı) oradadır." (Bakara, 2/115) âyeti ile مَا وَلاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا "Yönelmekte oldukları kıblelerinden onları çeviren nedir?" (Bakara, 2/142) âyetinin tefsirinde ise ilk nesh edilen hüküm kıble ile ilgili olan hükümdür, demektedir.[29] Bu tefsirde de neshin işârî yorumu ile ilgili herhangi bir kayıt yer almamaktadır. İlk te'lif edilen tasavvufî tefsirlerde neshe dair, ahlâk ile ilişkilendirilen herhangi bir işârî yorumun yer almayışı, bu tür yorumların daha sonraki dönemlerde çeşitli sebeplere mebni olarak geliştirildiği izlenimini vermektedir. Bu nedenle Kur'an ilimleri ile ilgili konulara özellikle de neshe dair işârî yorumların ilk ne zaman geliştirildiği ve bunun tarihi ve sosyal sebeplerinin ne olduğu araştırılmaya ihtiyaç duymaktadır. Hasan Basrî'ye isnad edilen görüşlerin derlenmiş olduğu iki ciltlik tefsir incelendiğinde bazı âyetler ile ilgili ahlâkî öğütler içeren açıklamaların olduğu görülmektedir. Hasan Basrî'nin hicrî 110 yılında vefat ettiği göz önünden bulundurulduğunda âyetlerin tefsiri bağlamında vaaz ve nasihat türünden açıklamaların ilk asırlarda başladığı ifade edilebilir. Bu tefsir sonraki asırlarda telif edilen tefsirlerle karşılaştırıldığında âyetlerle ilgili bâtınî içerikli zorlama yorumlar içermediği görülmektedir. Sonraki dönemlerde telif edilen tasavvufî tefsirlerde genellikle âyetlere özellikle de Kur'an ilimlerine ait bir kavram olan neshe işârî manaların yüklenmiş olmasının kuşkusuz pek çok sebebi zikredilebilir. Fetihlerin artması, İslâm coğrafyasının genişlemesi, değişik din ve kültürlere mensup insanların kitleler halinde Müslüman olması, Müslümanların farklı düşünce akımlarıyla karşılaşması, refahın artması vb. sebeplerin mutasavvıfların zühd hayatını ön plana çıkarmaları, ahlâkî öğütler içeren eserler te'lif etmeleri[30] ve

---

27 Yunus Emre Gördük, "İmâm Cafer es-Sâdık'a İsnât Edilen Tasavvufî Tefsîr ve Metodu", Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, 106.

28 Basrî, *Tefsîrü'l-Hasani'l-Basrî*, 1, 111.

29 Basrî, *Tefsîrü'l-Hasani'l-Basrî*, 1, 117-118.

30 Örnek olarak şu eserlere bkz. Ebû Abdullah Haris b. Esed Muhasibi, *er-Ri'âye li-hukukillah*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1970; Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin Sülemî, *İslâm Tasavvufunun Ana İlkeleri: Süle-*

âyetlere de bu maksatlarla çeşitli yorumlar getirmiş olmaları sonucunu doğurmuş olabilir.

Farklı dönemlerde telif edilen tasavvufî tefsirler incelendiğinde neshin işârî yorumlarının birbirine benzediği dikkat çekmektedir. Bu görüşler müelliflerin vefat tarihlerine göre sıralandığında etkilenmeler de ortaya çıkacaktır. Bu nedenle nesh ile ilgili işârî yorumları tarihi sıraya göre serdetmeye çalışacağız. Şia'ya ait tefsirlerde de işârî yorumlar görülmektedir. Ancak genellikle bu yorumlar ehl-i beyt veya masum imamlar teorisi ile ilişkilendirildiğinden bu konuya ayrı bir başlık halinde değinmenin faydalı olduğu kanaatindeyiz. Kendisinden önceki işârî yorumları aktarmakla Tasavvufî tefsirler için zengin bir kaynak niteliğinde olan *Hakâiku't-Tefsir* Bakara sûresi 2/106. âyete işârî yorum getiren tefsirlerin başında gelmektedir. *Hakâiku't-Tefsir*'in müellifi sûfî müfessir Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî (öl. 412/1021) âyetle ilgili olarak herhangi zâhirî bir yorum yapmadan âyeti Hz. Peygamber'in mi'râcı ile ilişkilendirerek şu işârî yorumu yapmaktadır. "Seni bir halden alıp başka bir hale nakledeceğimiz zaman mutlaka daha şerefli ve daha yüce bir makama ulaştırırız. Ta ki sen tevbe ve pişmanlık ve vasıtasız hitap mahalline ulaşasın. Necm sûresinde yer alan, "Sonra (ona) yaklaştı derken sarkıp daha da yakın oldu. (Peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar yahut daha az oldu. Böylece Allah kuluna vahyedeceğini vahyetti" (Necm, 53/8-10) şeklindeki âyetler bu yakınlığı ifade etmektedirler.[31] Sülemî'nin, Bakara sûresi 106. âyeti Mi'râc ile ilişkilendirilen Necm sûresindeki âyetlerle açıklaması, onun neshi, Hz. Peygamber'in mi'râca çıkarken halden hale girmesi olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Ona göre nesh, Hz. Peygamber'in mi'râca yükselirken manevî olarak çeşitli hal ve makamlardan geçmesi demektir. İşârî tefsirlerin nasıl bir seyir izlediğini takip etmemiz açısından Sülemî'den sonraki işârî tefsirlere bakıldığında, Sülemî'nin Hz. Peygamber'e has olarak gördüğü nesh, zamanla seyr-i süluk erbabı herkesin seyr-i süluku esnasında yaşadığı hal ve makamlarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu durumu dönemlere göre, görece ahlâkî yozlaşma ile ilişkilendirmek mümkündür.

İşârî tefsir yazan mutasavvıflardan biri de Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî'dir (öl. 465/1072). O *Letâifu'l-İşârât* adlı tefsirinde Bakara, 2/106. âyeti tefsir ederken doğrudan işârî ma-

mi'nin Risâleleri, trc. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

31 Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Musa el-Ezdî es-Sülemî, *Tefsîrü's-Sülemî: Hakâikü't-tefsîr*, thk. Seyyid Umrân, Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, 1, 63.

nayı vererek te'vîl etmiştir. Ona göre âyetteki nesh bir şeyi yerinden almak demektir. Burada bir şeyi bir yerden almaktan kastın insanın bir durumdan daha üst bir duruma yükseltilmesi olduğunu söylemektedir. Bunun da insanı vuslata götüren yolda insanı daima canlı tutacağı şeklinde yorumlamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Kuşeyrî burada, insanın seyr-i süluk yolculuğundaki bir halden diğerine geçişi kast etmekte ve daima daha üst bir hale veya makama yükselmesi olarak değerlendirmektedir. Zira ona göre izzet yıldızı böylelikle daima parlak olarak kalacaktır.[32] Kuşeyrî'nin Bakara, 2/107. âyetini de "Allah dostlarını, mülkünün şühûdundan Hakk'ı müşâhede derecesine intikal ettirir," şeklinde yorumlaması bu düşüncesiyle örtüşmektedir. Yine ona göre Allah, dostlarını, âyetlerini görme mertebesinden, sıfatlarını görme mertebesine; sıfatlarını görme mertebesinden de zâtını müşâ-hede mertebesine yükseltir.[33] Görüldüğü gibi Kuşeyrî'den yaklaşık yarım asır önce Sülemî neshi sadece Hz. Peygamber'in mi'râca çıkarken geçtiği hal ve makamalar ile bu esnada geçirdiği değişimler şeklinde değerlendirirken, Kuşeyrî ise insanın seyr-i süluk esnasında yaşadığı veya geçtiği hal ve makamlar ile bu makamlarda geçirdiği değişimler şeklinde değerlendirmiştir. Kuşeyrî'nin, "mülkünün şühûdundan Hakk'ı müşâhede derecesine intikal ettirir" demesi, sâlikin, şehadet aleminin kayıtlarından kurtulup gayb alemine intikali olarak anlaşılmaktadır. Bu durumda ona göre nesh, insanın bu yükseliş ile birlikte geçirdiği manevî değişim ve dönüşüme işaret etmektedir.

'Arâisü'l-Beyân adlı bir tefsir yazan Rûzbihân el-Baklî (öl. 606/1209)'de neshi işârî yorumlayan mutasavvıflardandır. O, âyeti sadece Hz. Peygamber'e has kılarak neshi ondaki bir sıfatın giderilmesi olarak yorumlamaktadır. Ona göre Allah doğrudan Hz. Peygamber'e "Ma'nâ divânından senin bir sıfatını giderdiğimizde -ki bunlar da azdır- onun yerine kendi sıfatlarımdan birini yerleştiririm." Lokman sûresi ﴿وَلَوْ أَنَّمَا فِى ٱلْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَـٰمٌ وَٱلْبَحْرُ يَمُدُّهُۥ مِنۢ بَعْدِهِۦ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَّا نَفِدَتْ كَلِمَـٰتُ ٱللَّهِ إِنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ âyetini Allah'ın kelimelerinin tükenmez olduğuna delil getirdikten sonra Baklî, âyetteki neshi, Necm sûresi ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ (٨) فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ (٩) فَأَوْحَىٰٓ إِلَىٰ عَبْدِهِۦ مَآ أَوْحَىٰ (١٠) âyetleriyle de ilişkilendirerek şöyle demektedir.[34] "Seni bir halden diğer bir

---

32 Ebü'l-Kâsım Zeynü'l-İslâm Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât tefsir sûfî kâmil li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. İbrâhim Besyûnî, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1981.

33 Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1, 116-117.

34 Ebu Muhammed Sadreddin Rûzbihân b. Ebi Nasr Baklî, *Tefsiru arâisü'l-beyân fi hakâiki'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008, 1, 57-58.

hale çevirdiğimizde daha şerefli ve daha yüce bir makama ulaştırırız. Ta ki en son tedânî mahalline ve vasıtasız hitabı alma makamına ulaşsın ki o da âyette buyurulduğu gibi ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ (٨) فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ (٩)) فَأَوْحَىٰٓ إِلَىٰ عَبْدِهِۦ مَآ أَوْحَىٰ (١٠ "Sonra (Muhammed'e) yaklaştı, derken daha da yaklaştı. O kadar ki (birleştirilmiş) iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu." Sülemî'nin yorumu ile Ruzbihân Baklî'nin yorumları birbirine yakın anlamdadır. Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddin-i Kübra (öl. 618/1221) da nesh ile ilişkilendirilen Bakara, 2/106. âyetini işârî yönden te'vîl eden mutasavvıflardandır. Herhangi zâhirî bir mana vermeden doğrudan âyetin işârî te'vîlini veren Necmeddin-i Kübra, مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا..... "Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unuttururs ak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz." (Bakara, 2/106) âyetini, seyr-i süluk esnasında sâlikin geçirdiği değişimlere, bir halden ve makamdan bir diğerine geçişe işaret ettiğini söylemektedir. Ona göre bu değişim, sâliki ubudiyyet mahallinden, rubûbiyyeti müşahade edecek bir makama yüceltileceğine işarettir. Yine ona göre, süluk erbabı bir makamdan diğerine yükselirken, belki de bazı yüce şeyleri, ulaştıkları makamlara münasip bir şekilde, latif bir surette müşahade ederler. Makamlar yüceldikçe bir önceki makamda gördüğü şeyler unutulur. Yeni makamlara münasip şeyler müşahade edilir.[35] Necmeddin-i Kübra'ya göre âyette sözü edilen "nesh", hal ve makamlarda geçirilen değişim ve dönüşümlere; "insâ", bu hal ve makamlarda müşahade edilen latif şeylerin makamlar yüceldikçe unutulmasına; "daha iyisi veya benzerinin getirilmesi" ise makamlar yüceldikçe bir önceki makamda müşahade edilen şeylerden daha güzel şeylerin müşahade edilmesine işarettir. Necmeddin-i Kübrâ'nın Kuşeyrî'nin yorumlarını biraz daha geliştirerek aktardığı görülmektedir. Necmeddin-i Kübrâ, nesh ile ilişkilendirilen يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ "Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı onun yanındadır." âyetini de bu düşüncesine uygun bir şekilde tefsir etmektedir. Bilindiği gibi neshi şer'î bir hükmün kaldırılıp yerine başka bir hükmün getirilmesi şeklinde değerlendiren âlimler bu âyeti de neshe delil olarak ele almaktadırlar. Necmeddin-i Kübrâ'ya göre ise âyetteki "Allah dilediğini siler" ifadesi Allah'ın saadet

[35] Ebü'l-Cennâb Ahmed b. Ömer b. Muhammed Necmeddin-i Kübra, *et-Tevilâtü'n-Necmiyye fi't-tefsîri'l-işâriyyi's-sûfî*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, 1, 196. (Bu tefsir aynı zamanda "Bahrü'l-hakâik" adıyla Necmeddin-i Kübrâ'nın talebelerinde Necmeddin Dâye'ye de nispet edilmektedir. Bkz. Hamid Algar, "Bahrü'l-hakâik ve'l-meânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/bahrul-hakaik-vel-meani[Erişim tarihi: 19.06. 2020].

ehlinden şekavete sebep olan fiilleri silmesi; "dilediğini de sabit bırakır" ifadesi ise saadet ehline uygun fiilleri de bırakır şeklinde yorumlamıştır.[36] Necmeddin-i Kübrâ nesh ile ilişkilendirilen bir diğer âyet olan وَاِذَا بَدَّلْنَا اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍۙ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا اِنَّمَا اَنْتَ مُفْتَرٍۭ "Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- 'Sen ancak bir iftiracısın' dediler." Nahl sûresinin 16/101. âyetini ise bir doktorun hastanın durumuna ve hastalığının seyrine göre ilaçları değiştirmesi gibi Allah'ın da kullarının durumuna göre kalplerini tedavi edecek farklı âyetleri gönderdiğini ifade etmektedir. Çünkü Kur'an kendisini وَشِفَاۤءٌ لِمَا فِي الصُّدُوْرِ "gönüllerdekine bir şifa"[37] olarak takdim etmektedir.[38]

9./15. yüzyıl mutasavvıflarından biri olan Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî de (öl. 909/1504) neshe işârî yorum getirenlerden biridir. Kendisinden önceki bazı mutasavvıflar gibi neshi insandaki ahlâkî bazı değişikliklerle açıklamanın yanı sıra gerek ruhlar âleminden ruhun ilk kez bedene; gerekse öldükten sonra dirilme esnasında ruhların bedenlere girmesi şeklindeki neş'e'lerle[39] de açıklamaktadır. Yine ona göre nesh, Hakk'ın zâtından varlığın taayyün[40] etmesidir. Daha önce de ifade edildiği gibi Bitlisî aynı zamanda neshi sıfat, hal ve makamlardaki değişimlerle de izah etmektedir. O âyetteki "daha hayırlısını getiririz" ifadesini ise iffetsizliğin iffet, korkaklığın cesaret, cimriliğin cömertlikle tebdili olarak te'vîl etmektedir. Ona göre nesh ile insanın fıtratında ahlâk-i mardiyyenin galip gelmesi mümkün olduğu gibi ahlâk-i gayr-i mardiyyeden de hiçbir eser kalmayabilir. Zira Allah فَمَحَوْنَا اٰيَةَ الَّيْلِ وَجَعَلْنَا اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً "Gecenin karanlığını silip (yerine, eşyayı) aydınlatan gündüzün aydınlığını getirdik"[41] buyurmaktadır.[42] el-Bitlisî bu âyeti de insandaki sıfatların değişimlerine dair delil olarak ele almaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Bitlisî neshi aynı zamanda İbn Arabî'nin (öl. 638/1240) düşüncesindeki tecellî veya bir başka ifade ile taayyünlerle açıklamaktadır. İbn Arabî'nin bu düşüncesine göre Allah

---

36 Kübra, *et-Tevilâtü'n-Necmiyye*, 3, 402.

37 Yunus, 10/57.

38 Kübra, *et-Tevilâtü'n-Necmiyye*, 4, 60.

39 Neş'e: Bu kavram Vâkıa sûresi, 56/62. âyette geçen ve ilk yaratılış anlamına gelen النَّشْأَةَ الأولى ile Necm sûresi, 53/47. âyette geçen ve öldükten sonraki dirilme anlamına gelen النَّشْأَةَ الأخْرَى kavramlarından türetilmiş taşavvufî bir kavramdır. Âyetlerdeki gibi ilk yaratılma veya tekrar diriltilme anlamlarında kullanılmaktadır.

40 Taayyün: Sûfîlere göre Hakk'ın zâtında herşey vardır; ama belirsiz olarak vardır. Şeylerin O'ndan zuhur ve tecelli yoluyla çıkışları bir taayyün (belirme) şeklinde kendini gösterir. (Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, 340.

41 el-İsrâ, 17/12.

42 Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî, *Câmi'u't-tenzîl ve't-te'vîl,* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 109, 77a.

âyette de ifade edildiği gibi her an bir yaratma halindedir.[43] Yaratılan şey yok olmakta ve yerine yenisi gelmektedir. Bu da "Tecellide tekrar yoktur"; "Âlemdeki tecelli sürekli yenilenme içindedir" şeklinde formüle edilmiştir.[44] Muhtemelen Bitlisî nesh kelimesinin izâle etmek, gidermek, yok etmek vb. mânalarından hareketle neshe böyle bir işârî mâna takdir etmiştir. Âyetleri önce zâhirî yönden tefsir edip sonra işâre ve te'vîl başlığı altında tasavvufî meşrebine göre te'vîl eden Bitlisî Bakara sûresi 2/106. âyeti tefsir ederken klasik anlayışa göre neshin şer'î hükümlerle ilgisini kurmuş ve çeşitlerini anlatmış daha sonra ise işârî mâna vermiştir. Onun bu yaklaşımını, zâhirî mânayı önceledi̇ği şeklinde yorumlamak gerekir. Tasavvufî tefsirlerin tamamını burada tek tek ele almanın imkânı olmadığından 19. yüzyılda yazılmış başka bir tefsiri daha ele alarak maksadımızın hasıl olacağına inanıyoruz.

İbn Acîbe (öl. 1224/1809) Bakara sûresinin 2/106. âyetini, ilk önce zâhirî yönden tefsir edip, neshin üç çeşidini verdikten sonra âyetin tasavvûfî işâreti ile ilgili rivâyetleri akarmaktadır. Ataullâh el-İskenderî'den (öl. 709/1309) naklettiği bir işârî yorumda "Biz bir bedeli (abdallardan bir veliyi) ölümle âhirete götürdüğümüzde, ondan daha hayırlısını veya bir benzerini getiririz," demektedir.[45] İbn Acîbe İskenderî'nin bu yorumunu aktardıktan sonra "Bu açıklamayla insanları terbiye edecek velilerin artık kalmadığını iddia edenlerin görüşleri reddedilmiş olur," demektedir. Yine ona göre yeryüzünde Allah'ın hüccetini ayakta tutacak (ilâhî ahkâmı yaşayacak) insanlar her zaman var olacaktır.[46] Öyle anlaşılıyor ki İbn Acîbe, nesh kavramını işârî yönden, yeryüzünde manevî terbiye ile uğraşan insanların, şeyhlerin, pirlerin, abdalların ve önderlerin hiçbir zaman eksik olmayacağı şeklinde yorumlamaktadır. İbn Acîbe, Ataullâh el-İskenderî'ye dayanarak, yeryüzündeki bozulmaların sebebinin bu tür manevî önderlerin sayısının azlığına değil, Allah'ın muradının onların gizlenmesi şeklinde tecelli edişine bağlamaktadır.[47] İbn Acîbe, Ataullâh el-İskenderî'nin yorumunu aktarırken onun nesh ile ilişkilendirilen bir başka âyet olan Nahl sûresi 16/101. âyeti esas aldığını ifade etmemektedir. Ancak onun yorumu incelendiğinde onun Nahl sûresi 101. âyette geçen بَدَّلْنَآ kelimesinden hareketle böyle bir yorum geliştirdiği göze

43 كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِى شَأْنٍ "O, her an yaratma halindedir." (er-Rahmân, 55/29).

44 Semih Ceyhan, "Tecellî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, 40, 242.

45 Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd*, 1, 125. Ayrıca tercümesi için bkz. İbn Acibe el-Hasenî, *Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd.*, trc. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand, 2011, 1, 408.

46 Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd*, 1, 125.

47 Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd*, 1, 125.

çarpmaktadır. Zira âyette وَإِذَا بَدَّلْنَآ ءَايَةٍ مَّكَانَ ءَايَةٍ وَٱللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوٓاْ إِنَّمَآ أَنتَ مُفْتَرٍۭ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ "Biz bir âyeti değiştirip yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman ..." (en-Nahl, 16/101) ifadesi yer almaktadır. Âyet içinde yer alan بدّلنا kelimesinden böyle bir yorum geliştirdiği görülen İskenderî'nin آية kelimesine hangi anlamı takdir ettiği ise anlaşılamamaktadır. İskenderî zikretmese de Abdâllarla ilgili hadislerden[48] hareketle böyle bir anlam takdirinde bulunduğu anlaşılmaktadır. İbn Acîbe'nin Nahl, 16/101. âyetin tefsirine bakıldığında onun bu âyeti ilk önce zâhiri mâna ile tefsir; daha sonra ise işârî yönden te'vîl ettiği görülmektedir. Ona göre nesh vahiyde gerçekleştiği gibi ilhamda da gerçekleşir. Manevî terbiye ile uğraşan bir veli kalbine gelen ilhama göre, zamana uygun fakat birbirine zıt iki farklı şeyi söyleyebilir.[49] İbn Acîbe'nin işârî yorumdan önce âyetin zâhirî manasını vermesi ve neshin çeşitlerinden bahsetmesi onun zâhir manayı önceliği şeklinde yorumlamak mümkündür. Esasında Bâtınî-İsmâilî grupları saymazsak mutasavvıflar genellikle zâhir manayı inkâr etmemişlerdir. Bu yaklaşımlarını bazen zâhir mânanın esas olduğunu doğrudan söyleyerek bazen de zâhir manaya öncelik vererek göstermişlerdir. Mesela İbn Acîbe *el-Bahru'l-Medîd* adlı tefsirinde zâhir ve bâtın manayı bir arada vermiştir. O önce قول الحق diyerek âyetin zâhir manasını verdikten sonra الإشارة diye bir başlığın altında da işârî yorumlarını aktarmaktadır. Bu tutumu onun zâhirî manayı reddetmediği şeklinde değerlendirilmektedir.[50]

Şia Tefsirlerinde Neshe Getirilen İşârî Yorumlar

Şi'a'ya ait Kur'an İlimlerine dair eserler incelendiğinde orada da nesh konusunun Sünnî kaynaklarda ele alındığı gibi ele alındığı görülmektedir. Bu tür eserlerde alışıldığı üzere önce neshin sözlük ve terim anlamları nakledilir. Ardından vukuunun aklen ve şeran imkânı tartışılır daha sonra Kur'an'da neshin varlığı ve kapsamı ile ilgili görüşler serdedilir. Bu açıdan Sünnî kaynaklar ile Şi'a'ya ait kaynaklar

---

48 Hadislerden birinin metni şöyledir: الأبدالُ أربعون رجلًا، وأربعون امرأةً، كلَّما مات رجلٌ بدّل اللهُ مكانَه رجلًا، وكلَّما ماتت امرأةٌ أبدل اللهُ مكانَها امرأةً "*Abdâllar kırkı erkek, kırkı kadındır. Onlardan her bir erkek öldüğünde Allah yerine başka birini koyar. Her bir kadın öldüğünde de onun yerine başka bir kadın koyar.*" İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) bu hadisin detaylı bir sened tenkidini yaparak uydurma olduğu kanaatine varmıştır. (Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzu'ât mine'l-ehâdîsi'l-merfu'ât,* thk. Nureddin b. Şükri Boyacılar, Riyad: Mektebetu Edvâi's-Selef, 1997/1418, 3, 400.

49 Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd*, 4, 59. İbn Acîbe, nesh ile ilişkilendirilen Ra'd, 13/39. âyette de benzer bir yorum yapmaktadır. Bkz. İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd*, 3, 349.

50 Mahmut Ay, *Kur'an'ın Tasavvufî Yorumu: İbn Acîbe'in el-Bahru'l-Medid Adlı Tefsiri,* İstanbul: İnsan Yayınları, 2011, 142.

arasında konunun ele alınışı arasında nüanslar dışında büyük farkların olmadığı görülür.[51] Şi'a'ya ait tefsirler ile Sünnî tefsirler incelendiğinde de benzer durumlarla karşılaşılmaktadır. Literatürde neshe yüklenen klasik anlamlar tekrar edilir ve nesh edildiği iddia edilen âyetlere dair örnekler verilir. Bazen klasik anlamın yanında işârî mânalara da yer veren müfessirlere rastlanmakla birlikte genellikle yukarıda zikredilen durum gözden kaçmamaktadır. İşârî yorum dediğimiz yorumlar ise belli başlı tefsirlerde görülmektedir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi bu tür işârî yorumlara yer veren tefsirler belli başlı tefsirlerdir. Bütün literatürü taramanın bizi aşacağını düşünerek maksadı hasıl edecek ve genel kanaati ortaya koyacak birkaç örnekle yetinilecektir.

İmâmiyye Şi'asında önemli bir mevkide bulunan Cafer Sâdık'a nispet edilen tefsirde yukarıda da ifade edildiği gibi nesh ile ilişkilendirilen Bakara 2/106. Âyete herhangi bir işârî mâna verilmediği görülmektedir. Şi'a'ya ait tefsirlerde, söz konusu âyete ilk defa hangi müfessir tarafından işârî mâna verildiğini tespit etmek zor olsa da bu tür yorumların erken dönemde başladığı ifade edilebilir. İlk dönem Şiî müfessirlerden Ayyâşî (öl. 320/932 [?]) Bakara sûresi 2/106. âyetini masum imamlar teorisi ile ilişkilendirerek yorumlamaktadır. Ayyâşî âyetin içindeki أو edatının olmadığı ile ilgili farklı bir kıraât aktardıktan sonra şu yorumu dile getirmektedir. "Biz bir imamın ruhunu aldığımızda veya insanlar onu anmayı bıraktığında yani onu unuttuğunda onun sülbünden ondan daha hayırlısını getiririz."[52] Ona göre nesih, bir masum imamın vefatından sonra onun yerine onun sülbünden birisinin gelmesidir. Önemli bir Şiî külliyatı olan *Bihâru'l-Envâr*'ın müellifi Muhammed Bâkır el-Meclisî (öl. 1110/1698 [?]), bu yorumu Ayyâşî'den naklettikten sonra şöyle demektedir: sonra gelen imamın önceki imam ile kemalde aynı seviyede olsa da belki de daha hayırlı olmaktan kasıt sonradan gelen imamın kendi asrı için öncekinden daha iyi olması anlamına gelmektedir. Zira âyette geçen مثله ifadesi buna işaret etmektedir.[53]

---

51 Muhammed Bâkır Hakîm, *Ulûmü'l-Kur'an*, 3. bs., y.y: Mecma'u'l-Fikri'l-İslâm, 1414, 191-214.

52 Ebü'n-Nasr Muhammed b. Mesud Ayyâşî, *Tefsîrü'l-Ayyâşî*, thk. Haşim Resûlî Muhallatî, Beyrût: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuât, 2010, 1, 74-75.

53 Şeyh Muhammed Bâkır Meclisî, *Bihârü'l-envâri'l-câmia li düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, 1983, 4, 116.

Bâtınî-İsmâilî Tefsirlerde Neshe Getirilen İşârî Yorumlar

Bu konuyu ele alırken çok sayıda esere istinad etmeden bir hükme varmanın doğru olmadığı bilincindeyiz. Ancak Bâtinî-İsmâilî düşünceyi ortaya koymak için başvurulacak hem çağdaş; hem de klasik eserler sınırlıdır. İsmâilîlik ile ilgili en fazla çalışmayı müsteşrikler yapmıştır.[54] Türkçe'de ise yapılan çalışmalar son derece azdır.[55] Klasik eserlerinin azlığı ise çeşitli sebeplere bağlanabilir. Bâtinî-İsmâilî grupların ve Gulât-ı Şi'a'ya mensup fırkaların tarihin çeşitli dönemlerinde takibata uğramaları müelliflerin eser vermelerine engel olabildiği gibi girilen askerî çatışmalarda kütüphanelerin yağmalanması veya yok edilmesi de bu tür eserlerin günümüze ulaşmamış olmasında etken rol oynamış olabilir.[56]

Tanınmış İsmâilî müelliflerden biri olan Ca'fer b. Mansûrü'l-Yemen (öl. 360/970 [?]) *Kitâbü'l-keşf* adlı Kur'an te'vîline dair eserinde nesh ile ilişkilendirilen Nahl, 16/101. âyetini bir imamın yerine başka bir imamın getirilmesi şeklinde değerlendirmektedir.[57]

el-Milel ve'n-Nihal yazarı Şehristânî'nin (öl. 548/1153) mezhebî kimliği tartışmalı olsa da ömrünün önemli bir kısmını Nizârî-İsmâilî hareketin içinde geçirip, daha sonra Şiî-İmâmî inancını benimseyen Nasîruddîn et-Tûsî (öl. 672/1274), Şehristânî'yi Bâtınî-İsmâilî hiyerarşide önemli bir mevki olan "Dâ'i'd-du'ât" olarak tanıtmaktadır.[58] Şehristânî'ye, aidiyeti kuşkulu olsa da,[59] onun yazdığı *Mefâtîhu'l-Esrâr* adlı tefsir incelendiğinde âyetlerin zâhirî tefsirini sünnî anlayışa göre tefsir ettikten sonra "Esrâr" başlığı altında bâtınî nitelikli te'vîllere yer verdiği tespit edilmiştir.[60] Ayrıca İsmâilî filozofların eserlerinde rastlanan mazhar, masdar, tezat, terettüb gibi kavramları kullanması, hac, umre, beyt-i haram gibi pek çok kavramı imâmet, Ehl-i Beyt ve İmâmlar'a göndermelerle ele alması,[61] tefsirindeki "Esrâr" başlığının altındaki te'vîllerin kaynağı olarak Ehl-i Beyt imâmlarına işaret etmesi,[62] aynı şekilde bu eserinde ortaya koyduğu evren telakkisi ve

---

54 Mustafa Öztürk, *Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vîl Geleneği*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011, 19-20.

55 Mustafa Öztürk'ün *Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vîl Geleneği* adlı doktora çalışması bu konudaki en yetkin ve kapsamlı çalışma olarak değerlendirilebilir.

56 Öztürk, *Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vîl Geleneği*, 21.

57 Ca'fer b. Mansurü'l-Yemen, *Kitâbü'l-Keşf*, thk. Mustafa Gâlip, Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1984, 121.

58 Mustafa Öztürk, "Mefâtîhu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1 (2012), 8-9.

59 Öztürk, "Mefâtîhu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri", 13-14.

60 Öztürk, "Mefâtîhu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri", 5.

61 Öztürk, "Mefâtîhu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri", 9.

62 Öztürk, "Mefâtîhu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri", 26.

varlık mertebeleriyle ilgili yorumların bazı araştırmacılarca İsmâilî doktrin olarak kabul edilmesi[63] bizi de onun görüşlerini Bâtınî-İsmâilî te'vîllerin içinde değerlendirmeye sevketmiştir. Şehristânî, nesh ile ilişkilendirilen Bakara sûresi, 2/106. âyetin tefsirinde önce zâhirî olarak, neshe yaygın olarak kabul gören, şer'î bir hükmün kaldırılıp yerine başka şer'î bir hükmün getirilmesi şeklindeki manayı vererek sünnî telakkideki anlayışı benimsediğini ortaya koymaktadır.[64] Ancak "Esrâr" başlığı altında nesh kavramı ile ilgili yaptığı te'vîller ve benzetmeler bir hayli ilginçtir. Ona göre âyetler "kavlî emri" ve "fiilî halki" şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Neshin, yaygın zâhirî anlamıyla, şer'î bir hükmün kaldırılıp yerine başka şer'î bir hükmün getirilmesi şeklinde "kavli emri" âyetlerde meydana geldiğini dile getiren Şehristânî "fiilî halki" âyetlerde ise neshin Peygamberlerin şahsında gerçekleştiğini dile getirmektedir. Ona göre neshin bu çeşidinde neshedilen her bir âyet vefat eden bir peygamberdir. Sonra gelen peygamber de ilkinden daha mükemmeldir. Peygamberleri madene benzeten Şehristânî böylece hem sonra gelen peygamber hem de onun ümmeti ve getirdiği şeriat daima öncekinden daha mükemmeldir. Onun bu düşüncesi neshe yüklediği "tekmil" düşüncesi ile irtibatlıdır. Ona göre nesh sonra gelenin öncekini iptal etmesi değil tamamlamasıdır. Böyle olmazsa şeriatler kemale ulaşamaz. Sonra gelen öncekini iptal ederse gelişim halkaları arasındaki bağ kopmuş olur ve sonraki aşamaya geçilmemiş olur. Şehristânî'ye göre bu durum insanın ana rahmindeki gelişim seyrindeki fıtrat programına benzemektedir. Buna göre, insanın yaratılışı ile ilgili olarak âyette ifade edildiği gibi, "sülâle" "nütfe"ye; nütfe "alaka"ya; alaka "mudğa"ya; mudğa da "'izâm"a dönüşüp sonra da kemiklerin et ile kaplanması safhası gelir ki böylece yaratılış tamamlanmış olmaktadır. Ona göre şayet bir sonraki aşama bir öncekini iptal ederse yaratılış tamamlanmayacaktır. Burada hiçbir mertebe bir diğerini iptal etmemekte aksine biri diğerini tamamlamaktadır. Aynı şekilde şeriat mertebeleri de Hz. Âdem'den başlayıp Hz. Peygamber ile tamama ermektedir. Burada beşeriyetin babası Âdem "sülâle" hükmündedir. Enbiyânın şeyhi Nuh "nütfe" hükmündedir. Halîlullah İbrahim "alaka" hükmündedir. Kelîmullah Musa "mudğa" hükmündedir. Kelimetullah İsa "izâm" (kemik) hükmündedir. Ve Habîbullah Mustafa kemiklere giydirilen "et" hükmündedir. Böylece o, nebilerin sonuncusu kılınmış zamanı ahir zaman, mekânı da en yüce mekân

---

63 Ömer Faruk Harman, "Şehristânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38, 468.

64 Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristani, *Tefsirü'ş-Şehristânî: Mefâtihü'l-esrâr ve mesâbihü'l-ebrâr*, thk. Muhammed Ali Âzerşeb, Tahran: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Türâsi'l-Mahtût, 2008, 1, 502-505.

kılınmıştır. Onun getirdiği din ile dinler ve şeriatler kemale ermiş. Onun nübüvveti ile Allah'ın insanlar üzerindeki nimeti tamamlanmıştır.[65] Bu anlayışa göre hiçbir din bir diğer dinin şeriatını iptal etmediği gibi Hz. Peygamber'in getirdiği şeriat de diğer önceki hiçbir şeriatı iptal etmemiştir. Şeriatler arasında nesh caridir. Ancak bu nesh, sonra gelenin öncekini tamamlaması şeklindedir. Dolayısı ile Allah'ın Hz. Adem ile gönderdiği iptidai seviyedeki şeriat, Hz. Peygamber ile en mütekamil bir seviyeye ulaşmıştır. Onun, sonra gelen peygamberin öncekinin getirdiklerini iptal etmemesinin, ana rahmindeki ceninin geçirdiği her bir aşamanın bir sonrakinin tamamlayıcısı olması ile izah etmesi bir hayli ilginçtir.

Sonuç

Zâhir ulemâsı ile tasavvuf ulemasının nesh ile ilgili ortak kanaati, neshin bir değişim içerdiği şeklinde değerlendirilebilir. Ancak Zâhir ulemâsı neshi şer'î bir hükümdeki değişim olarak değerlendirirken; tasavvuf ulemâsı ise ahlâkî davranışlardaki değişimlerle ilişkilendirmektedirler. Mutasavvıfların evreni anlama ve anlamlandırma yaklaşımları zâhir ulemasından farklı olabilir. Bu yüzden mutasavvıflar veya âyetlere bâtınî mânalar veren müellifler, Kur'an ilimlerine ait ve fıkıhta şer'î hükümlerle doğrudan irtibatı olan bir kavramı, şer'î hükümlerin alanından, evreni ve yaratılışı anlama ve anlamlandırmalarına uygun bir biçimde, daha farklı bir boyutta değerlendirmişlerdir. Onların bu yaklaşımları neshin sözlük anlamı olan izale etmek, gidermek vb. manalarıyla ilintili; ancak nesh ile ilişkilendirilen âyetlerin tarihi bağlamları ve iniş sebepleri ile ilgisizdir. Kanaatimizce mutasavvıfların bu tür yorumlarının yanlışlığı veya doğruluğundan ziyade, onları bu tür yorumları dile getirmeye sevk eden âmilleri düşünmek daha isabetli olabilir. Fetihlerle İslâm'ın geniş bir coğrafyaya yayılması, bu yayılma ile birlikte artan refah düzeyi ve bu refah düzeyinin beraberinde getirdiği dünyaya fazlaca meyletme, İslâm'ın yayıldığı bu geniş coğrafyadaki farklı din, dil ve kültürlerle karşılaşılmış olması mutasavvıfları bu tür yorumlara sevk eden sebepler arasında saymak mümkündür. Şii ve Bâtınî-İsmâilî müelliflerin yaptıkları yorumları ise o günün siyasî eğilimleri ile irtibatlandırmak daha doğru olabilir.

[65] eş-Şehristani, *Mefâtihü'l-esrâr*, 1, 506-507. Şehristânî'nin nesh anlayışı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Arpa, "Şehristânî'nin Nesh Anlayışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 32 (2014).

Kaynakça

Ateş, Süleyman: "Kur'ân'da birbirini hükümsüz bırakan hiçbir ayet yoktur", *Gazetevatan*. http://www.gazete vatan.com /suleyman-ates-65591-yazar-yazisi-kur--n-da-birbirini-hukumsuz-birakan-hicbir-ayet-yoktur/. [Erişim tarihi: 05.07.2020]

Ateş, Süleyman: *Kur'ân'da Nesh Meselesi*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.

Ateş, Süleyman: "Nesih Nedir?" http://www.suleyman-ates.com/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=38. [Erişim tarihi: 05.07.2020]

Ay, Mahmut: *Kur'an'ın Tasavvufî Yorumu: İbn Acîbe'in el-Bahru'l-Medid Adlı Tefsiri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Ayyâşî, Ebü'n-Nasr Muhammed b. Mesud: *Tefsîrü'l-Ayyâşî*, thk. Haşim Resûlî Muhallatî, Beyrût: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuât, 2010.

Baklî, Ebu Muhammed Sadreddin Rûzbihân b. Ebi Nasr: *Tefsiru arâisü'l-beyân fi hakâiki'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

Basrî, Hasan: *Tefsîrü'l-Hasani'l-Basrî*, thk. Muhammed Abdurrahim. 2 cilt, Kahire: Dârü'l-Hadîs, t.y.

Bitlisî, Hüsâmeddin Ali el-: *Câmi'u't-tenzîl ve't-te'vîl*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi. Şehid Ali Paşa, 109, 1a-294a.

Cebeci, Lütfullah: "Ebû Müslim el-İsfahânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2000.

Ceyhan, Semih: "Tecellî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Çalışkan, İsmail: *Tefsir Usûlü*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Çetin, Abdurrahman: "Nesih", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2006.

Firûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b .Yakub: *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. Abdülalîm et-Tahâvî, 6 cilt, Kahire: Meclisü'l-Ala li'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1992.

Gördük, Yunus Emre: "İmâm Cafer es-Sâdık'a İsnât Edilen Tasavvufî Tefsîr ve Metodu", Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Hakîm, Muhammed Bâkır: *Ulûmü'l-Kur'an*, 3. bs., y.y: Mecma'u'l-Fikri'l-İslâm, 1414.

Harman, Ömer Faruk: "Şehristânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Hasenî, İbn Acibe el-: *Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd,* trc. Dilaver Selvi, İstanbul: Semerkand, 2011.

İbn Acîbe, Ebü'l-Abbas Ahmed b Muhammed b. Mehdi Haseni Şazeli: *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd*, thk. Ömer Ahmed er-Râvî, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd: *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 8 cilt, y.y: t.y.

İsfahânî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-: *Mültakatu câmi'i't-te'vîl li-muhkemi't-tenzîl*, thk. Saîd el-Ensârî, Kalküta: Matbaatü'l-Belâğ, 1921.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynü'l-İslâm Abdülkerim b. Hevâzin: *Letâifü'l-işârât tefsir sûfî kâmil li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. İbrâhim Besyûnî, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1981.

Kübra, Ebü'l-Cennâb Ahmed b. Ömer b. Muhammed Necmeddin-i: *et-Tevilâtü'n-Necmiyye fi't-tefsîri'l-işâriyyi's-sûfî*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 6 cilt, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Mansurü'l-Yemen, Ca'fer b: *Kitâbü'l-Keşf*, thk. Mustafa Gâlip, Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1984.

Meclisî, Şeyh Muhammed Bâkır: *Bihârü'l-envâri'l-câmia li düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, 1983.

Muhasibi, Ebû Abdullah Haris b. Esed: *er-Ri'âye li-hukukillah*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1970.

Okuyan, Mehmet, "Kur'an'da Nesih Mensuh Ayetler". https://www.youtube.com/watch?v=gmSwkqTBKfk.[Erişim tarihi: 05.07.2020]

Öztürk, Mustafa: *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.

Öztürk, Mustafa: "Mefâtîhu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 12/1 (2012):1-41.

Öztürk, Mustafa: "Tefsir Tarihinde Özgünlüğün Adı: Ebû Muslim el-İsfahânî", *İslâmiyât,* 6/2 (2003):123-140.

Öztürk, Mustafa: *Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vîl Geleneği*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.

Suyûtî, Celaleddin es-: *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Suudi Arabistan: Vezâretü'ş-şüûni'l-İslamiyye ve'l-evkâf ve'd-da've ve'l-irşâd, t.y.

Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin: *İslâm Tasavvufunun Ana İlkeleri: Sülemi'nin Risâleleri*, trc. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Musa el-Ezdî es-: *Tefsîrü's-Sülemî: Hakâikü't-tefsîr*, thk. Seyyid Umrân, Beyrût: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Süleyman, Mukâtil b.: *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5 cilt, Beyrût: Müessesetü't-Tarih'i'l-Arabî, 2002.

Şah Veliyyullah, Ahmed b. Abdirrahîm Dihlevî: *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*, Dimaşk: Dârü'l-gavsânî li'd-dirâsâti'l-Kur'ânî, 2008.

Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî eş-: *el-Muvâfakât fî usûli'ş-şeria*, thk. İbrâhîm Ramazan, 3. bs., 4 Cilt, Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1997.

Şehristani, Muhammed b. Abdülkerim eş-: *Tefsirü'ş-Şehristânî: Mefâtihü'l-esrâr ve mesâbihü'l-ebrâr*, thk. Muhammed Ali Âzer-şeb, 2 cilt, Tahran: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât li't-Türâsi'l-Mahtût, 2008.

Şimşek, M. Sait: *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. 5 cilt, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

Türcan, Selim: *Neshin Problematik Tarihi*, Ankara: OTTO, 2017.

Zerkânî, Muhammed Abdulazîm ez-: *Menâhilü'l-İrfân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Ahmet b. Ali, 2 cilt, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2017.